

Expositie vestingbouw in Rijksmuseum

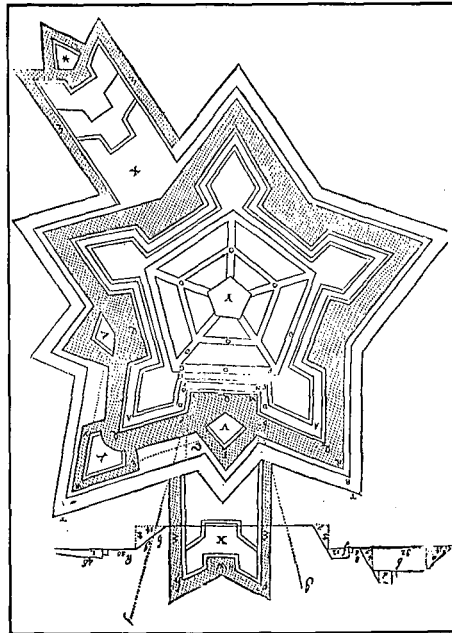
DOOR PETER KARSTKAREL*

'Vesting' is de titel van een tentoonstelling die van 13 mei tot 15 augustus in het Rijksmuseum te Amsterdam te bezoeken is. De tentoonstelling wil in beperkt bestek vier eeuwen Nederlandse vestingbouw (1550 tot 1950) behandelen.

In de twee smalle, van vitrines voorziene gangen die de afdeling vaderlandse geschiedenis tot haar beschikking heeft, is de geschiedenis van de grote structuren samengeperst. En toch is de beknopte presentatie een aanschouwelijke samenvatting geworden. De Stichting Menno van Coehoorn viert er het halve eeuwfeest mee. De stichting heeft tevens een jubileumboek uitgegeven, een bundel die een grote verscheidenheid aan opstellen over de vele facetten van de vestingbouwkunde bevat. Het is een boek dat geen catalogus bij de tentoonstelling is, maar er wel grotendeels parallel mee loopt.

Toen Menno van Coehoorn in 1685 zijn *Nieuwe Vestingbouw op een natte of lage horisont* opdroeg aan de Friese stadhouder Hendrik Casimir, verontschuldigde hij zich met de mededeling het boek niet geschreven te hebben 'met een letterrijke stijl, maar na de maniere van een soldaat'. Deze toon lijkt de werkgroep voor de tentoonstelling en bundel ook gezocht te hebben. Zonder sentimentele verkleuringen is het materiaal geselecteerd en helder gestructureerd. Zonder overspoeld te worden met allerlei details wordt de bezoeker toch behoorlijk geïntroduceerd in en flink geïnformeerd over het allerm minst eenvoudige onderwerp. Voer voor anarchistische historici, want de gebeurtenis is in de geest van het onderwerp zeer gedisciplineerd uitgevoerd.

Het is een tentoonstelling die dertig jaar eerder georganiseerd had moeten worden. De structuur van onze steden is in zeer belangrijke mate door de geschiedenis van de vestingbouw bepaald. Aan dit verband is de laatste tientallen jaren bedroevend weinig gedaan, hoewel dat onderzoek het ruimtelijk platform had kunnen bieden voor het objectgerichte monumentenbeleid. De belangstelling en zorg voor monumenten is gedurende die jaren in brede lagen van de bevolking stellig gegroeid, maar de kennis van de nederzettingsgeschiedenis is daarbij achtergebleven. De geschiedenis van de stedelijke structuren leeft nog nauwelijks bij de gebruikers, de activiteiten van de Stichting Menno van Coehoorn en andere organisaties en belangstellenden ten spijt. De vestingtentoonstelling en -bundel kunnen wellicht de inspi-

Een afbeelding van een 'regulier fortres' uit Adriaan Metius' *De sterckten-Bouwinghe ofte Fortificatie*, uitgegeven te Franeker in 1626.

ratie zijn voor een bredere belangstelling en kennis.

Kennis van de vestingbouwkundige geschiedenis is niet alleen belangrijk uit (krijgs)historisch oogpunt, maar kan nuttig zijn om gegevens te leveren bij het ruimtelijk ordenen van de steden en soms ook van het landelijk gebied. Dat is zo nu en dan te merken bij conflictsituaties. Nog niet zo lang geleden is er discussie geweest over het behoud van het fort Westervoort dat de infrastructurale ontwikkelingen ten zuiden van Arnhem in de weg zou staan. Het verkeer heeft die slag gewonnen. In vergelijkbare gevallen weegt de (verkeers)economische druk veel zwaarder dan het historisch belang dat voor anecdotiek wordt aangezien en dat bij gebrek aan kennis nooit een respectvol en vindingrijk ruimtelijk beleid kan opleveren. Dit is niet te bereiken door bij ingewijden geconcentreerde kennis, misschien wel als die kennis gemeengoed is geworden bij de gebruikers, de bevolking. Ordinair is het laatste hoofdstuk van de geschiedenis van het fort bij Velsen. Daar verkocht de dienst der Domeinen, handelend volgens een wettelijke verplichting, het buiten militair gebruik gestelde gebied aan de meestbiedende, een slo-

per. Dat was een verlies dat het gevolg was van een wettelijk geregelde uitverkoop. De geschiedenis is in rijkshanden niet veilig. De bovenstaande gevallen zijn maar twee voorbeelden uit een reeks van slooppartijen en verminkingen.

De tweeslachtige houding ten opzichte van vestingwerken gaat langzamerhand zo opvallen nu enkele vestingen als reliëken bewaard worden: Naarden, Willemstad, Heusden, Bourtange. Ze worden ten koste van grote sommen gemeenschapsgelds in stand gehouden, opgeknapt, gerestaureerd en zelfs gereconstrueerd. Er waren doorgewinterde monumentenzorgers die de reconstructie van de vesting Bourtange – een welkome toeristi-

sche attractie aan de marge van Nederland waar het planologisch niet de minste kwaad kon – bepaald niet toejuichten. Er zijn veel manieren om het respect voor de sporen uit het verleden in een beleid vorm te geven. Bij vestingwerken is een grote onwennigheid te bespeuren; een alles of niks. De militaire geschiedenis leeft nauwelijks bij de Nederlanders. Maar het gaat niet alleen om de krijgsgeschiedenis, maar vooral om de structuurbepalende vestingbouwkundige elementen in de alledaagse omgeving. Zolang dit niet beseft wordt, kunnen er merkwaardige beslissingen genomen worden, hoe vaak de kenners van de Stichting Menno van Coehoorn ook op de bres staan.

De vestingbouw is een aspect uit de vaderlandse geschiedenis dat gereserveerd lijkt voor de ingewijden, terwijl het eenieder aangaat, omdat het een van de meest ruimtestructurerende aspecten van de (vooral stedelijke) omgeving is. Zelfs als er slechts sporen uit dit verleden in de stadspatronen te vinden zijn, zijn ze maatgevend, bieden ze het metrum dat niet als een dictaat hoeft te gelden, maar dat wel met respect bewerkt moet wor-

* Drs. P. Karstkarel is kunsthistoricus en publiceert regelmatig o.a. in *Trouw* en *Friesch dagblad*.

den willen er geen vervreemdingen optreden.

Om dit respect op te wekken, moet er enige kennis bij de gebruikers komen en een tentoonstelling als 'Vesting' in het Rijksmuseum is beslist een moedige, want lastige poging om de belangstelling te wekken. Iemand die zich voor de aangelegde en gebouwde omgeving wezenlijk interesseert, beseft zich bij deze tentoonstelling ineens dat hij al geveltjes bewonderend de structuur

De vesting Naarden, een halve eeuw geleden aanleiding tot de oprichting van de Stichting Menno van Coehoorn.
Foto: KLM Aercarto.

geving de gegevens, soms slechts onduidelijke sporen, kunnen proberen te ontdekken. Door de tentoonstelling 'Vesting' blijkt niet plotseling dat de Nederlanders krijgshaftige agressievelingen waren, maar wel dat ze door de eeuwen heen keurig op de handel hebben gepast door het aanleggen van allerlei soorten verdedigingswerken. In tegenstelling tot de ons omringende landen die krijgkundig mogelijk veel actiever waren is hier bovendien al vroeg het belang van de geschiedenis van de vestingbouw onderkend. De vesting Naarden was in 1927 de aanleiding voor een groep belangstellenden om eerst deze en later ook andere in onbruik geraakte militaire structuren te verdedigen

Menno Baron van Coehoorn (1641-1704) naar een gravure door Hieronymus Bollmann.

vanwege haar monumentaliteit. De Belgische Stichting Simon Stevin werd in 1964 opgericht, de Britse Fortress Study Group begon haar activiteiten in 1976 en het Duitse Gesellschaft für Festungsforschung kon vorig jaar pas georganiseerd worden. De Nederlandse Stichting Menno van Coehoorn werd na de bemoeienis met Naarden op 18 april 1932 opgericht, toen de daarin georganiseerde belangstellenden al vijf jaar actief waren. Eigenlijk is de stichting al aan haar elfde lustrum toe. Het halve eeuwfeest is de aanleiding tot de activiteiten. De vijftig jaar lang in de stichting geconcentreerde kennis maakt het mogelijk om met tentoonstelling en jubileumbundel een bredere belangstelling te wekken voor de geschiedenis van de vestingbouw.

De afdeling vaderlandse geschiedenis van de Rijksmuseum te Amsterdam heeft de jubilerende stichting de gelegenheid en de medewerking gegeven om de stand van het onderzoek en de praktische resultaten van het streven van de stichting op het gebied van de vestingbouw onder de aandacht van het publiek te brengen. Uit eigen kring en met specialisten van buiten de stichting is geprobeerd om ruim vier eeuwen geschiedenis bestudeerd te krijgen. Het lastige onderwerp is

met historische en nieuwe kaarten, prenten en tekeningen, luchtfoto's en boeken en ook realia gebruikt bij het ontwerpen en uitvoeren van vestingbouwkundige werken, aanschouwelijk gemaakt en toegelicht met beknopte, heldere teksten. Het verhaal, ruim geïllustreerd met genoemd materiaal, is terecht gekomen in het jubileumboek, een bundel die een grote verscheidenheid aan opstellen over de vele aspecten van de vestingbouwkunde bevat: van de verspreiding van de Italiaanse vestingbouwkunde in de Nederlanden gedurende de zestiende eeuw tot de ontmanteling van de vestingsteden in de negentiende eeuw, van Simon Stevin als theoreticus van het moderne krijgsbedrijf tot de bunkerbouw in onze eeuw.

Bij de tentoonstelling is gepoogd om de ontwikkeling van de vesting te tonen in het kader van de hele geschiedenis, in het bijzonder van die van de Nederlandse landsverdediging. Uitgegaan wordt van een grote kaart van het Nederlandse grondgebied waarop de belangrijkste overblijfselen van de verdedigingswerken uit de periode van 1550 tot 1950 zijn ingetekend. Met kleuren, arceringen en andere middelen zijn de perioden, types, e.d. gemakkelijk van de kaart te lezen. Naast deze samenvattende kaart is er een inleidend paneel dat de functie, de ligging, de vorm en de andere omstandigheden van vestingen uitlegt.

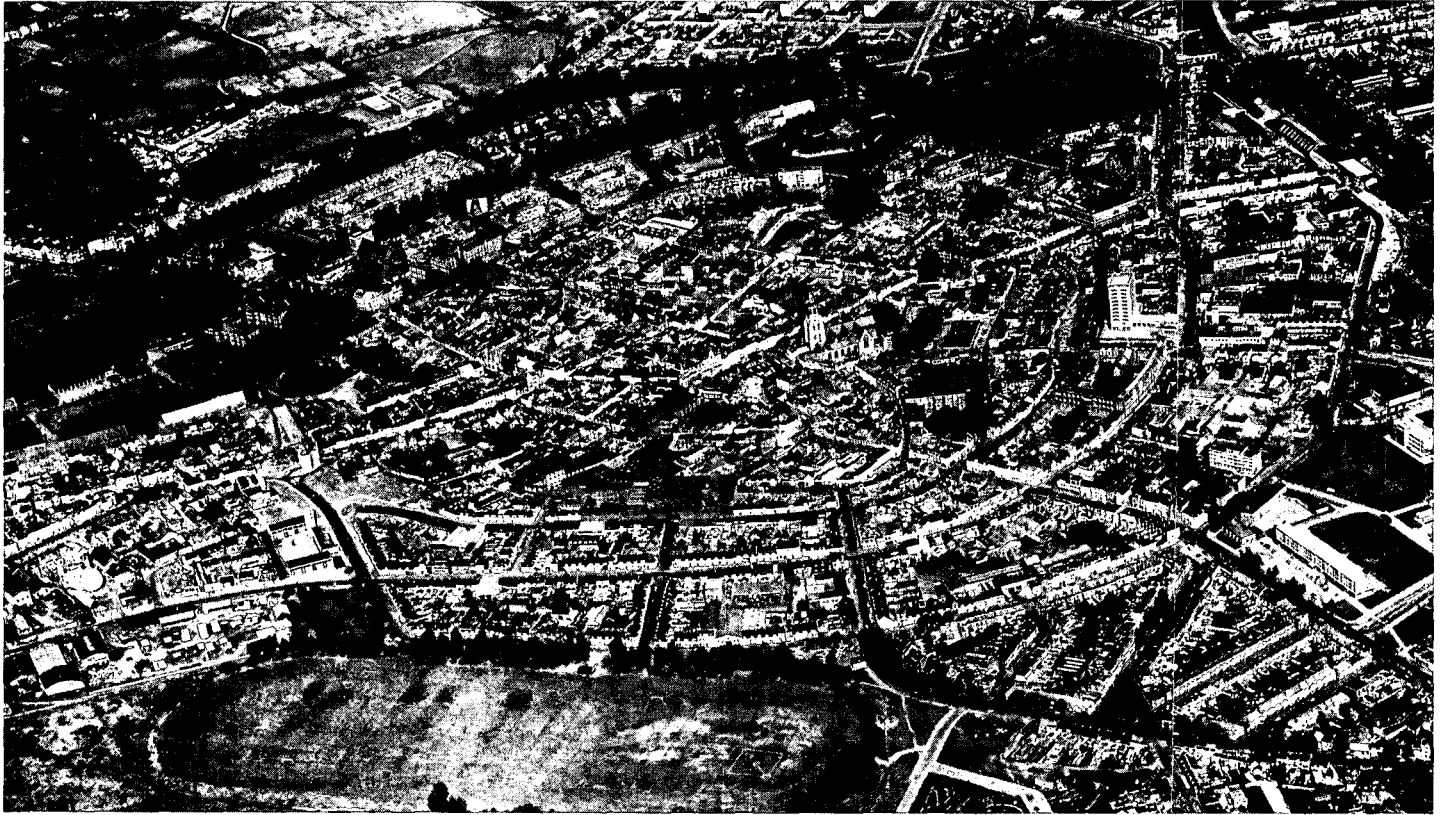
In tien vitrines wordt vervolgens ingegaan op de verschillende perioden die er in de chronologie van de ontwikkeling aan te wijzen zijn. De perioden worden steeds ingeleid met een aanduiding – schematisch in een kaart samengevat of op een andere manier aangegeven – van de politiek-militaire situatie en de technische voorwaarden. De vestingen waren in ligging, hoedanigheid en detaillering immers niet alleen bepaald door economische, politieke en strategische omstandigheden en voorwaarden van het terrein en de omgeving, maar evenzeer door de technische mogelijkheden van de ballistiek en de grondbouwkunde.

Eerst wordt er ingegaan op de invloed van de Italiaanse vestingbouw in Nederland tijdens de nadagen van het Spaanse gezag (1550-1575). Voor de periode dat de praktijk en de studie zich verzelfstandigen, de eerste decennia van de tachtigjarige oorlog, zijn twee getuigen opgeroepen: Adriaan Anthonisz. en Simon Stevin. De vestingbouwmeester Adriaan Anthonisz. verzorgde tientallen Nederlandse steden geheel of gedeeltelijk van vestingwallen. Zijn zoon Adriaan Metius wist de ervaringen van en met zijn vader in het wiskundig onderwijs aan de hogeschool van Franeker en in publicaties door te geven. Simon Stevin heeft met al dan niet gepubliceerde geschriften op strategisch en tactisch gebied en door de contacten met Prins Maurits nog grotere theoretische invloed gehad. De Oud Nederlandse bevestigingswijze wordt verder met tractaten van o.a. Samuel Marolois (1615) en Adam Freitag (1630) nader uitgelegd en op praktische resultaten getoetst.

Menno van Coehoorn, de belangrijkste krijgskundige tijdens de strijd tegen de Fran-

waarin deze tot stand gekomen zijn overgeslagen heeft. En dan gaat het niet alleen om fascinerende grachtengordels, maar vooral om de stadsranden en de aansluitingen die er met de schilwijken in de negentiende en vroege twintigste eeuw gevonden zijn.

Op enkele plaatselijke uitzonderingen na is het historisch vestingbouwkundig aspect in de stedenbouwkundige studies schromelijk verwaarloosd, omdat er de laatste jaren te veel is gekeken naar sociaal-maatschappelijke zaken van volkswoningbouw en andere huisvesting. De structurele morfologische voorwaarden van de vestingen of vestingrestanten zijn van dwingende betekenis geweest bij het proces van openbreking en uitleg van onze steden. Een proces dat zo'n honderd jaar geleden in volle gang was en dat lastige, maar boeiende multifunctionele gebieden heeft opgeleverd. De tentoonstelling constateert ze en in de bundel wordt er verder op ingegaan. De oplossing voor de ruimtelijke conflicten wordt niet aangegeven, maar de geschiedenis van aanleg tot ontmanteling wordt in elk geval geschetst op een heldere manier, zodat de bezoekers in hun eigen om-

sen in het laatste kwart van de zeventiende eeuw, staat centraal op de tentoonstelling. Nadat de bezwaren tegen het oude vestingstelsel zijn uitgelegd met de voorstellen van Hendrik Ruse, wordt uitvoerig ingegaan op het Nieuw Nederlandse vestingstelsel van Coehoorn. Bij zijn portret door Caspar Netscher is het leven van de naamgever van de huidige activiteiten op vestingbouwkundig gebied beknopt behandeld: zijn vestingbouwkundige en krijgskundige activiteiten, de gepubliceerde verhandelingen en de initiatieven voor het Corps Ingenieurs in het staats leger.

Het is zonder meer verrassend dat er in de tentoonstelling en bundel uitgebreide en zorgvuldige aandacht besteed wordt aan de ontwikkelingen in de achttiende en vooral de negentiende eeuw. Die komen er nogal eens bekaaid af. Technische ontwikkelingen in de wapenproductie dwongen herhaaldelijk tot totale herzieningen van de verdedigingsstrategie. In de negentiende eeuw verloren de meeste vestingsteden hun strategische betekenis en moest de landsverdediging georganiseerd worden in linies en stellingen. De jongste linies van bunkers van Nederlandse en Duitse makelij in onze eeuw besluiten het chronologische overzicht. Een diaprogramma over de ligging en vorm van vestingen van de zeventiende tot de twintigste eeuw en een videoshow van enkele nog bestaande verdedigingswerken ondersteunen het overzicht.

Op de presentatie van de historische ontwikkeling van de vesting volgt nog een zevental thematische aspecten. De invloed van de Nederlandse vestingbouw over de hele wereld wordt vooral geïllustreerd met de koloniale vestingen en de activiteiten van Nederlandse vestingbouwmeesters in Skandinavië. De bewapening, munitie, explosieven en projec-

Aan de vesting van Bergen op Zoom herinneren nog slechts kleine resten. In 1869 werd met de ontmanteling begonnen. Er werden buiten de aanzienlijke terreinen die voor militair gebruik gereserveerd bleven, parken, boulevards en schilwijken aangelegd en ingericht. De structuur was aangereikt door de oude situatie.

Foto: KLM Aerocarto

tielen krijgen eveneens afzonderlijk aandacht, omdat de verbetering van de wapens voortdurend dwong tot aanpassing van de strategie en daarmee van de vestingen, forten en verdedigingslinies. Hoe deze fortificaties tot stand kwamen wordt getoond in een vitrine met gereedschap en andere middelen die bij het ontwerp en de aanleg gebruikt werden. De representatieve functie van de vestingarchitectuur, o.a. de stoere en fraai uitgevoerde stadspoorten, zijn als formeel machts- en krachtsvertoon eveneens uit de geschiedenis gelicht. Tenslotte wordt er aandacht besteed aan de ontmanteling in de negentiende eeuw en de restauratie en het behoud van vestingen als (natuur)monument. Lag het aanvankelijk in de bedoeling om het jubileum luister bij te zetten met een gebeuren – en toen werd ook al gedacht aan een tentoonstelling met catalogus/gedenkboek – rond de persoon en de werken van Menno van Coehoorn, gaandeweg bleek het zinniger om de vestingbouw zo breed mogelijk te presenteren. Het in 1941 verschenen Heemschut-boekje *De oude vestingwerken van Nederland* door W. H. Schukking was een eerste beknopte overzicht, dat pas in 1977 met *Verschanste Schoonheid, een verrassende ontdekkingsstocht langs historische verdedigingswerken in Nederland* door Noortje de Roy van Zuydewijn nader werd uitgewerkt. Het waren beide initiatieven van de Stichting Menno van Coehoorn. De vele studies, artikelen en tentoonstellingen die intussen op verschillende aspecten van de vestingbouw

ingen of die de hele geschiedenis van één vesting beschreven, lijken vaak nauwelijks de interesse te hebben van hen die de historische stedenbouw bestuderen, laat staan dat zij als vanzelfsprekend invloed hebben bij het uitstippelen van een ruimtelijk beleid. Dankzij vijftig jaar binnen de Stichting Menno van Coehoorn verzamelde kennis is het mogelijk dat er zo'n breed overzicht over een toch niet erg gemakkelijk toegankelijk te maken onderwerp kan worden gegeven. De tentoonstelling 'Vesting' zal tot 15 augustus in het Rijksmuseum te bezoeken zijn. Het jubileumboek is uitgegeven door de Walburg Pers te Zutphen. Op particulier initiatief, maar met medewerking uit de Menno van Coehoorn-gelederen zullen in juni twee facsimile-herdrukken verschijnen en wel die van de *Nieuwe Vestingbouw op een natte of lage horisont* van Menno van Coehoorn, die oorspronkelijk in 1685 te Leeuwarden is uitgegeven en van het *Gedenkschrift der uitgevoerde daaden van den grooten Menno Baron van Coehoorn* door Nicolaas Ypeij, uitgegeven in Franeker in 1772.

De eerste krijgt een inleiding over Coehoorn als vestingbouwkundige en krijgskundige en het andere werkje krijgt een toelichting mee over het vestingbouwkundig onderwijs aan de hogeschool van Franeker, van Adriaan Metius tot Nicolaas Ypeij. Het zullen gezamenlijke uitgaven worden van Buijten & Schipperheijn, Amsterdam, Repro Holland, Alphen aan den Rijn en T. Wever b.v., Franeker worden.

Bij de vele andere jubileumactiviteiten om de geschiedenis van de vestingbouw bekend te maken – de PTT gaat zelfs postzegels uitgeven – is het vooral te hopen dat het zal resulteren in een brede interesse voor de militaire stedenbouw die zo structuurbepalend voor onze steden is geweest.